

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI ASTRAL MIFOLOGIYALÍQ BIRLIKLERDÍN SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

V.J.Usenova – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АСТРАЛЬНЫХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

В.Ж.Усенова – *доктор философии филологических наук*
Университет инновационных технологий

SEMANTIC FEATURES OF ASTRAL MYTHOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND KARAKALPAK

V.J.Usenova – *Doctor of Philosophy in Philology*
University of Innovative Technologies

Tayanch so‘zlar: astral mifologik birliklar, ta’rifiy tahlil, mifologik kontsept, lingvomadaniy o‘zigaxoslik, kognitiv lingvistika, leksik semantika.

Rezyume. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniy tadqiqotlar doirasida ta’rifiy tahlil asosida astral mifologik birliklarning semantik xususiyatlari o‘rganiladi.

Ключевые слова: астральные мифологические единицы, дефиниционный анализ, мифологический концепт, лингвокультурная специфика, когнитивная лингвистика, лексическая семантика.

Резюме. В данной статье на основе описательного анализа в рамках когнитивной лингвистики и лингвокультурных исследований изучаются семантические свойства астральных мифологических единиц.

Key words: astral mythological units, definitional analysis, mythological concept, linguocultural specificity, cognitive linguistics, lexical semantics.

Summary. This article examines the semantic features of astral mythological units based on definitional analysis within the framework of cognitive linguistics and linguocultural studies.

Kirisiw. Til hám oylaw iskerligi kognitiv til biliminiń tiykarǵı izertlew obyektlerinen bolıp, bir qatar jumislarda izertlewlerge qaramastan, haqıyqıy elementler quramı bul tarawdıń aktuallasıwına tiykar bolmaqta. Sh.S.Safarovtıń atap ótiwınshе, til – baylanıs quralı bolıp, onıń jámiyette atqaratuǵın wazıypası shegaralanbaǵan, yaǵnıy ol mental hádiyse retinde insannıń álemdi túsiniw iskerliginde toplaǵan bilimin shártli túrde belgilew (kodlastırw), onı saqlaw, baylanıs sharayatında qayta gewdeleniw sıyaqlı wazıypalarınan jıraq emes. Tildıń dálalshılıq wazıypası bolsa óz ara múnásibet ortalıǵında kórinetuǵın boladı, bul ortalıqta baylanıslar múnásibeti, olardıń jetekshilik roli almasıp turıw múmkinligi sebepli, teń haqlı, óz ara baylanıslı jónelisti aladı [6:100]. Haqıyqattan da, insan barlıq kórinisinen alǵan bilimlerin kodlastırıp, ózinen keyingi áwladqa inám eter eken, kodlastırılǵan maǵlıwmatlardı gewdelendiriw dáwir, jámiyetlik-siyasiy, mádeniy, insannıń jeke sharayatına qaray qayta qabıl etiledi, transformaciyalanǵan mánige hám wazıypalarǵa ótedi de, insańǵa qayta usınıladı.

Yu.N.Karaulov barlıq kórinisin izertlewde jáne bir ádisti usınadı. Onıń pikirine qaraǵanda, álemdi oyda sáwlelendiriwde onı eksplisit usılda anıqlama beriw múmkinshiligi ámelde bolmasa, «barlıqtıń oyda sáwleleniwi» sózlikler arqalı kórsetilgen strukturalar járdeminde qalıplestiriliwi múmkin. Alım bul

hádiyseniń eki tiykarın belgileydi: birinshiden, sózlikler strukturasınıń tilde sáwlelengen bolmıs penen baylanıslılıǵın hesh kim biykar ete almaydı; ekinshiden, til iyeleri sanasında sózliktiń strukturası qansha muǵdarda bar ekenligin de hesh kim bilmeydi [3:28]. Solay eken, bul hádiyselerdi birlestiriwshi belgi anıqlanıp, olardıń til sistemasındaǵı qásiyetleri boyınsha izertlewler alıp barıladı. E.S.Kubryakovanıń atap ótiwınshе, til hádiyselerin kórsetilgen poziciyalardan ayırıp sıpatlaw kóp tárepten shártli hám arnawlı bir ilimiy maqsetlerdi gózleydi. Til iskerliginiń haqıyqıy negizi diskurs túsiniǵı menen diskursiv analiz negizinde kórinedi, sebebi biliw hám baylanıs funkciyaların bir-birine kerı qoyıw múmkin emes [4:65-66].

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Leksikalıq birliktiń beyimlesiwsheńligi hám jıldamlıǵın izertlewde ilimpazlar uzaq waqt dawamında sózdiń tek rásmiy tárepin úyreniwge itibar qaratqan, bul óz ornında onıń mazmunın úyreniw múmkinshiligin pútkilley joq etiwge qaratuwına sebep boldı. Til sistemasınıń uzaq waqt sayada qalıp ketken semasiologiyalıq tárepin analiz etiw onomasio-logiyalıq tárep menen bir qatarda sol ayrıqsha “til mazasın” anıqlaw imkaniyatın beredi, bul haqqında V.Matezius bılay deydi: “Sózdiń eń beyimlesiwshi elementi bul onıń atınan kelip shıǵatuǵın máni. Ol tórt tiykarǵı faktor menen belgilenedi: materiallıq

mazmun, simbolikalıq mazmun, emocional mazmun hám arnawlı bir tildin ayırıqsha mazmunı” [Matezius 2003:63-64].

Hár qanday quramalı lingvomádeniy izertlewde, basqa til biliminiń tarawları sıyaqlı konceptlerdi úyreniwde pánleraralıq usıl menen bir qatarda, sap lingvistikalıq usıllardan da paydalanıw kerek. Álbette, eger izertlew mádeniyat tárepinen til hádiyseleriniń determinizaciyasın anıqlawǵa qaratılǵan bolsa [5:143]. Bul usıllar qatarına leksikalıq birliklerdin definiciyalıq analizi hám kiredi. Definiciyalıq analizdin maqseti – túsindirme sózliklerdin táriyplerinde sáwlelendirilgen sózdin semantikalıq quramı, sózdin mánisi qalıplesetuǵın elementar mazmun birliklerin ajratıp kórsetiw bolıp esaplanadı. Kópshilik izertlewshilerdin, birinshi náwbette, lingvomádeniyat konceptiniń semantikasında belgilenetuǵın komponent atributı hám táriyp strukturasını sáwlelendiriwshi komponent dep esaplanadı. Sóz mánisiniń semantikalıq strukturası sózdin ulıwma dúzilisinen sırtqa shıqpaw kerek, sebebi barlıq elementleriniń óz ara baylanısı hám strukturalıq shólkemde anıq kórinedi.

Adamdı sáwlelendiriwshi astral mif birlikleriniń leksikalıq anıqlamasın ana tilinde sóylesiwshiler sanasında bekkemlengen túsiniktiń tiykarǵı mazmun qásiyetlerin anıqlawǵa qaratılǵan definiciyalıq analiz alıp barıw kerek. Til belgileriniń konceptualıq hám lingvomádeniy qásiyetlerin ózinde jámlegen túrli sózlikler menen islewdiń bunday ámelıyatı zárúrli hám hámme tárepten tán alınǵan. Dástúriy inglis-qaraqalpaq tili sózlikleri hám leksemalarındaǵı adam mifologiyalıq koncept birlikleriniń leksikografiyalıq analizin alıp barıwdıń baslanǵısh noqatı boladı. Astral mif birlikleriniń salıstırmalı usılda izertleniwı tillerdegi adam mifologiyalıq koncept birliklerin túsiniw hám ańǵarıwdıǵı ayırmashılıqlardı kórsetetuǵın ulıwma jáne universal komponentler hám ózgesheliklerdi anıqlaw ushın oǵada zárúrli ekenligi kórinedi.

Hár bir milliy tilde “prototip belgileri” kópshilik jaǵdaylarda hár túrli boladı - tiyisli klass obyektlerin sıpatlaytuǵın ózgeshelikler yamasa bul ózgesheliklerdin kompleksi hám olardıń ierarxiyası bolıw múmkin. “Birdey obyektler etnolingvistikanıń ózgeshelikleri sebepli jámiyet anında málim bir etnikalıq mádeniyat kózqarasınan islep shıǵılǵan tema haqqındaǵı ideyalarǵa muwapıq qabıl etiledi hám kodlanadı” [1:113]. Akademiyalıq túsindirme sózlik (Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomliq. I-VII tomlar. – Nókis: “Qaraqalpaqstan” baspası, 2023. – 400 bet) hám inglis filologiyalıq sózlikleri (Cambridge Advanced Learner's Dictionary; Longman Dictionary of English Language and Culture; Collins Cobuild English Language Dictionary) járdeminde alıp barılǵan izertlewler tiykarında astral leksemalardıń uqsaslıqları hám ózgeshelikleri anıqlandı.

Talqılawlar hám nátiyjeler. 1. Sun noun. (often initial capital letter) the star that is the central body of the earth's system, around which the planets revolve and form which they receive light and heat: its mean distance from the earth is about 93 million miles (150 million km), its diameter about 864, 000 miles (1,4 million km), and its mass about 330,000 times that of the earth, its period of surface rotation is about 25 days at its equator but longer at higher latitude. 2. the sun considered with reference to its position in the sky, its visibility, the season of the year, the time at which or the place where it is seen, etc.; 3. a star, specially one that has planets and other celestial bodies revolving around it; 4. sunshine; the heat and light from the sun; 5. a figure or representation of the sun, as a heraldic bearing usually surrounded with rays and marked with the features of a human face. 6. something likened to the sun in brightness, splendor, etc.; 7. chiefly literary. a) clime; climate. b) glory; splendor. 8. sunrise or sunset; 9. archaic. a) a day b) a year <https://www.dictionary.com/browse/sun>

Moon noun. 1. the moon or the Moon, the earth's natural satellite, orbiting the earth at a mean distance of 238,857 miles (384,393 km) and having a diameter of 2,160 miles (3,476 km); 2. this body during a particular lunar month, or during a certain period of time, or at a certain point of time, regarded as a distinct object or entity; 3. a lunar month, or, in general, a month; 4. any planetary satellite; 5. something shaped like an orb or a crescent;

Star noun. 1. any of the heavenly bodies, except the moon, appearing as fixed luminous points in the sky at night; 2. astronomy. Any of the large, self-luminous, heavenly bodies, as the sun, Polaris, etc. 3. any heavenly body; 4. astrology. A heavenly body, especially a planet, considered as influencing human-kind and events; 5. a person's destiny, fortune, temperament, etc., regarded as influenced and determined by the stars; 6. a conventionalized figure usually having five or six points radiating from or disposed about a center; 7. this figure used as an ornament, award, badge, mark of excellence, etc. 8. jewelry: a) a gem having the star cut; b) the asterism in a crystal or a gemstone, as in a star sapphire; c) a crystal or a gemstone having such asterism. d) star facet; 9. printing. An asterisk; 10. a person who is celebrated or distinguished in some art, profession, or other field; 11. a prominent actor, singer, or the like, especially one who plays the leading role in a performance.

Kún atlıq. 1. Jer hám basqa da planetalar jaǵalap aynalatuǵın aspan álemindegi dóńgelek shar formasındaǵı qozǵalmay janıp, jarıq ıssılıq, qızıw beretuǵın astronomiyalıq planeta; 2. kún menen túnniń aralıǵı 24 saatqa teń waqıt, sutka; 3. tańnıń atıwınan gewgim túskenge deyingi aralıq, azannan keshke shekemgi waqıt, kúndiz; 4. waqıt, mezigil, zaman, gez, dáwir, mapaz; 5. awıs. Hápteniń yamasa

aydıń belgili bir kalendar sánesi; 6. awıs. Belgili bir hádiysege arnalǵan sánesi; 7. awıs. Hawa rayı, tábiyat qubılısı; 8. awıs. Norma, miynet; 9. awıs. sóyle.t. quyash, áptap. 10. awıs. ómir, tirishilik, turmıs; uzaq kún – a) azannan keshke shekemgi waqıt, aralıq, kúnniń shıǵıwı menen batıwı, kún boyı; b) kúnniń eń uzayǵan waqtı.

Ay atlıq. 1. tábiyat kórinisi, belgili bir muǵdar ishindegi túnge jarıq berip turatuǵın aspan keńisligi; 2. waqıt, múddet, belgili bir muǵdar aralıǵı. Ay sayın – hár ayda, ayma-ay, tinbastan, arasın úzbey;

Juldız atlıq. 1. astral. Ápiwayı kóz benen kóriwge bolatuǵın hám noqattay bolıp turatuǵın aspan denesi; 2. bes múyeshli (tarmaqlı) etip islengen; 3. awıs. Gózzal, arıw, sulıw.

Qaraqalpaq tilinde de, inglis tilinde de astral leksikalıq birlikler ulıwma qabıl etiletuǵın jáne onıń túrli táreplerin tolıq esapqa alatuǵın uqsas táriplerge iye. Astral birliklerde tariyxıy tárepten belgilengen hám mánisi jaǵnan óz ara baylanısqa bir qansha mánilerdiń bar ekenligin esapqa alsaq, onıń kóp mániligi haqqında ayqınlıq beredi. Sózlik táriplerin atap ótiw túsiniktiń ulıwmalastırılǵan prototipin, onıń minimal mazmunı hám semantikalıq quramın anıqlaw imkaniyatın beredi, bul bolsa koncepttiń kelesi izertlewleri ushın tiykar jaratadı. Bul astral leksemalardıń ierarxialıq birden-bir parqı menen mánislerdiń ózgesheliklerinen kelip shıqqan ulıwma mánilerin hám olardıń bir-birinen uzaqlıǵı menen baylanıslı izertlengen. Soǵan qaramastan, ulıwma semantikalıq ayırıqshalıqlardı hám mánilerdiń semantikalıq baylanısın anıqlaw mashqalası tolıǵı tek ǵana definiciyalıq analiz negizinde izertlenip shıǵıwı múmkin emes. Mifologiyalıq koncepttiń konceptual komponenti qaraqalpaq tilinde onıń tiykarǵı mánileri arqalı qalıplesken, sózlik táripleri menen bekkemlengen. Leksikografialıq dereklerde analiz qılıw tiykarında berilgen túsiniq penen baylanıslı bolǵan tiykarǵı mánilerdi (májburıy belgiler) anıqlaw múmkin, bul bolsa onıń prototipin anıqlawdı názerde tutadı. Mifologiyalıq koncepttiń astral gerdelen-diriwshi birliklerdiń ierarxialıq modeli tómendegi leksikalıq-semantikalıq komponentlerden quralǵan:

1) astral tábiyy kórinis 2) táǵdir 3) ólshem birliǵi.

Bul ayırıqshalıqlar universal, invariant prototiplerden jaratıladı, “astral birliklerdiń waqıt hám mákan birlikleri” sıyaqlı invariant markeri qaraqalpaq hám inglis tillerinde birdey bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde sóylesiwshilerge “quyash” birliǵiniń ózgeshe mánisi anıqlanǵan: “quyash - aǵayınler yamasa basqalarǵa úlken tásir kórsetetuǵın zárúrli shaxs”. Taǵı bir soǵan uqsas belgi – “astral birlikler gózzallıq, páklik hám erisip bolmaytuǵın jetilisenlik simvoli”, sonıń menen birge, úyrenilip atırǵan tillerde qollanılwdadı sózliklerde keltirilmegen mániler ushırasadı, misal ushın, “juldız – belgili bir tarawda jaqsı nátiyjelerge erisken kóbirek kórkem óner menen

baylanıslı adam; the sun - the bright destiny of man” sıyaqlı markerleri usınıs etiledi. Bul sózlik markerleri ózgermeytuǵın qásiyetke iye dep bahalay almaymız. Mifologiyalıq koncept birlikleriniń bul leksikalıq-semantikalıq komponenti ózgeriwshen, jıldam hám potencial bolıp tabıladı, sebebi ol mádeniyat ta belgili bir mádeniy-tariyxıy kontekst penen baylanıslı túrde anılatıladı. Soǵan qaramastan, ekilemshi (qálegen) rolde kórip shıǵılǵan bul ózgeriwshen semantika “koncepttiń tiykarǵı mánisin ózgertiw” ushın anılatıladı hám koncepttiń milliy qásiyetlerin kóbirek sáwlelendiredi [Urison 2004: 697].

Izertlenip atırǵan ámeldegi filologiyalıq sózliklerdiń markerlerin jazıwda lingvomádeniy ayırıqshalıq penen belgilenbegen mádeniy táriypi berilmegeni anıqlandı. Bul ózgeshelik sózlik dúziwshiler tárepinen itibarǵa alınıwı sóz mánisin tereń túsindiriw ushın, ásirese inglis tilinde sózdiń tek ǵana filologiyalıq talqısı menen shegaralanbastan, bálkim leksikalıq birlik markerine zamanagóy tendenciya ózgesheliklerin kirgizedi, sóz mánisiniń mádeniyat penen jaqınlasıwın anlatıwshı enciklopediyalıq xarakterdegi maǵlıwmatlardı túsiniwge járdem beredi [Moiseev 2010:144]. Koncepttiń hár qanday aktualasıwı – bul arnawlı bir jaǵdayda yamasa arnawlı bir hádiysede prototipti quraytuǵın belgili ayırıqshalıqlar kompleksinen paydalanıw, yaǵnıy klas-sifikaciyalaw procesi bolıp tabıladı. Mifologiyalıq koncept birliklerin jańalaw procesi ózgeriwshen (periferiyalıq) komponentler menen birgelikte ózgermeytuǵın (yadroliq) ayırıqshalıqlardan paydalanıwdı óz ishine aladı. Bul mifologiyalıq koncept quramında ajratıp turıwshı qosımsha ózgeriwshen ózgesheliktiń bar ekenligi bolıp tabıladı.

Koncept quramındaǵı mazmun rejesiniń oraylıq leksikalıq-semantikalıq-strukturalıq bólimlerin anıqlawdan ibarat bolǵan mifologiyalıq koncept birlikleriniń táriypiniń analizi sózlik jazıw ushın lingvomádeniy maǵlıwmat tiykarında invariant-prototip qásiyetlerin anıqlawǵa múmkinshilik berdi. Koncept jáne onıń qaraqalpaq tilindegi ekvivalenti, olar úyrenilip atırǵan túsiniqke kirgizilgen mánislerdi jáne de tereńirek konceptual modellestiriw ushın belgili leksikalıq-semantikalıq platformanı jaratadı. Ingilis hám qaraqalpaq tillerindegi sózlik markerlerin úyreniw prototip bolǵan yadroliq, ózgermeytuǵın mánislerdiń uqsaslıǵın kórsetedi, sebebi prototipler “ayırıqshalıqlardı basqa hesh qanday qosımtasız, sap halda, yaǵnıy ekstralingvistikalıq faktorlardı esapqa almaǵanda, eń taza formada hám tolıq ámelde qollanılatuǵın birlikler” dep ataladı”. *Sun/quyash, moon/ay, star/juldız* túsiniqleri polisemantikalıq sózler bolıp tabıladı, degen menen ajratılǵan mániler astral denelerdiń ulıwma prototip obrazın quraydı, yaǵnıy úyrenilip atırǵan mádeniyat wákilleri sanasında bul konceptti túsiniwdiń ayırıqshalıǵın hám keńlew mániste ekenligin, sonıń menen birge, ólshem birliǵi

retinde qollanılıwın kórsetedi. Biraq, biz fundamental leksikografıyalıq derekler menen bekkemlengen astral mifologiyalıq birlik konceptiniń mazmunı ana tilinde sóylewshilerdiń sanasına belgili bir tikkeley bolmaǵan tásir kórsetiwın túsinemiz, biraq ana tili iyeleriniń ápiwayı sanasında qollanılıwda bolǵan túsinińten parıqlanıwı múmkin hám álbette, ol tilde de bekkemlenedi.

Juwmaq. Solay etip, mifologiyalıq koncept birliklerin obyektivlestiriw quralların úyreniwge hár tárepleme qatnas jasaw kerek, bunda “ayırım ózgeshelikler tolıq maǵlıwmatlardan júdá keń bolǵan sxematikalıq súwretler”den ibarat bolıw kerek [Askoldov-Alekseev 1997:271], bunda sózdiń sózlik

mánilerine, avtordıń individual, ámeldegi dúnyaǵa bolǵan kózqaraslarına koncepttiń mazmunları qosıladı. Shıǵarmanıń tekst maydanındaǵı konceptti hár qanday kórkem teksttiń májbúriy ózgesheligin úyreniw keń kontekstli diapazonda lingvistikalıq ámelge asırıw quralların – onıń funkcionál hám stilistikalıq qásiyetlerin, avtordıń pragmatikalıq maqseti menen shegaralanǵanlıǵın anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge, konceptti obyektivlestiriwden lingvistikalıq qurallardı eń anıq belgiler menen úyrenilgen sózlik táriyiplerinen analiz etiw ushın leksikalıq materialdı tańlawǵa sistemalı qatnas jasawǵa múmkinshilik beriwın anıqlastırıw talap etiledi.

Ádebiyatlar

1. Алефиренко Н.Ф. «Живое» слово: проблемы функциональной лексикологии. –Москва: Флинта; Наука, 2009.
2. Выготский Л.С. «Мышление и речь». – Москва: «Лабиринт», 2008.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: «Наука», 1987.
4. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике (Обзор) // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: Сборник обзоров. – Москва: РАН ИНИОН, 2000. – С. 7-25.
5. Моисеев М.В. Применение дефиниционного анализа в лингвокультурологическом исследовании. // Вестник Омского государственного университета. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2010. № 3. – С. 142-148.
6. Сафаров Ш. Тилшуносликнинг навбатдаги вазифалари. // Хорижий филология. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2016. №3. 98-105-б.
7. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press.
8. Collins Cobuild English Language Dictionary. Harper Collins Publishers.
9. Dictionary.com. *Sun*. Retrieved from: <https://www.dictionary.com/browse/sun>
10. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman Publishers.
11. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. VII tomıq. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023.